

הקדמה

בספר זה אני דנה בתרגומיו מערבית לעברית של אנטון שמאס לשלושה רומנים מאת אמיל חביבי ובהשפעתם על מעמד היצירות הללו בתרבות המקור ובתרבות היעד בישראל. היצירות הן: "האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל-נחס אל-מותשאאל"¹, שראה אור בערבית בשנת 1974² ותורגם לעברית בשנת 1984; "אח'טיה", שראה אור בערבית בשנת 1985 ותורגם לעברית בשנת 1988; ו"סראיא, בת השד הרע"³, שראה אור בערבית בשנת 1991 ותורגם לעברית בשנת 1993.

האוריינטציה הכללית של המחקר העומד בבסיס ספר זה, היא ביקורתית, והדיון מתפצל לשני מישורים. במישור הראשון אנסה להתחקות אחר האילוצים הפנים-תרבותיים בזירה העברית אשר זירזו או עיכבו את התקבלות יצירותיו המתורגמות של חביבי. במישור השני אבחן כיצד השפיעו מאפייני היצירות המתורגמות וכן עמדותיהם הפוליטיות של המחבר ושל המתרגם על התקבלות יצירותיו של חביבי בזירה העברית. הדיון בשני מישורים אלה נועד לבדוק את יחסי הגומלין ביניהם ואת האופן שבו כל אחד מהם מאתגר את גבולותיו של השני ומשפיע עליו. מאחר שיצירותיו של חביבי נכתבו מנקודת מבט של מיעוט לאומי, אנסה לחשוף את יחסי הכוח

- 1 מכאן ואילך אזכיר רומן זה בשם "האופסימיסט".
- 2 בגלל הקושי להשיג את המהדורה הראשונה של המקור, אשתמש במהדורה הערבית משנת 1977. זוהי אותה מהדורה שבה השתמש שמאס, כפי שציין זאת לפני.
- 3 מכאן ואילך אזכיר רומן זה בשם "סראיא".

העומדים בבסיס היחסים בינו ובין הרוב, ולבחון את השפעת מערכת יחסים זו על תרגום יצירותיו ועל התקבלותן בזירה העברית. בדיון במישור הראשון, קרי באילוצים הפנים-תרבותיים בחברה היהודית, אבחן את הקשר בין מאפייניה השונים של הזירה העברית בשנות השמונים של המאה העשרים ובין פעילותו הפוליטית והתרגומית של שמאס בזירה זו. אטען שבתרבות העברית התחוללו בתקופה זו מספר שינויים שהתאפיינו בין השאר בפתיחות. שמאס זיהה פתיחות זו וניסה לפרוץ את גבולותיה ולבסס את חזונו האוטופי על לאומיות ישראלית כחלופה ללאומיות היהודית האתנית. בצד הדיון בפתיחות זו אנסה לעמוד על החסמים בזירה העברית שעיצבו את התקבלותן המלאה של יצירותיו של חביבי.

בדיון במישור השני אתמקד בשאלת השפעת התרגום ועמדותיהם הפוליטיות של המחבר ומתרגמו על התקבלות יצירותיו של חביבי בזירה העברית. לשם כך אדון בשינויים שערך שמאס בטקסטים ששקד על תרגומם, שינויים שנועדו לקדם את התקבלותם. אבחן את השינויים ואת השפעתם על התקבלותם של חביבי ויצירותיו בזירה העברית. כמו כן, מתוך דיון זה, שיתבסס על קריאה משווה בין המקור לתרגום, אנסה לחלץ את אסטרטגיות התרגום של שמאס ואבדוק את השפעת עמדותיו הפוליטיות על התרגום ועל הבחירות שעשה כמתרגם.

היבט נוסף העומד במוקד הדיון במישור השני, הוא בחינת השפעתו של התרגום על חביבי ועל כתיבתו בערבית. אבדוק מהם השינויים שהתחוללו בכתיבת כל יצירה לעומת קודמתה או קודמותיה, ומה הקשר בין שינויים אלה לתרגום. עוד אדון בהשפעה שהייתה לנוכחות חביבי בזירה העברית עליו עצמו: האם חלו שינויים בעמדותיו הפוליטיות מאז תרגום "האופסימיסט"? איך השפיעו עמדותיו הפוליטיות של המתרגם ואסטרטגיות התרגום שלו על עיצוב עמדותיו הפוליטיות של המחבר? וכיצד תרמו שינויים אלה בעמדותיו של המחבר להתקבלותו בזירה העברית?

מבוא

פוליטיקה, ספרות וכוח – ספרות במערבולת הזהויות

רקע היסטורי־תרבותי

מגעים בין התרבות הערבית לתרבות העברית לאחר הקמת
המדינה

הקמת מדינת ישראל הביאה לחורבנה של החברה הפלסטינית הן מבחינה פיזית הן מבחינה תרבותית. נוסף על המכות הקשות שספגה – הרוגים רבים, פליטים רבים, הפקעת קרקעות והפיכתה מרוב למיעוט – נטשו את הארץ רוב הסופרים, אנשי הרוח והאינטלקטואלים. עם קום המדינה נותרה בארץ רק אוכלוסייה כפרית בלתי משכילה ברובה (ג'רייס, 1966), וחיי התרבות שלה הלכו ודעכו. מציאות זו הלכה והחריפה על רקע ניתוק הקשרים הרוחניים והתרבותיים של המיעוט הפלסטיני עם העולם הערבי (שניר, 1990; תומא, 1963). הנתק התרבותי הביא לצמצום קהל היעד של הסופרים הפלסטינים שנשארו בארץ לקוראי הערבית בישראל בלבד (אלעד-בוסקילה, 1995), והייתה לכך השפעה רבה על התכנים של ספרות זו. למשל ביצירות שראו אור בשנים 1948–1967, בולט הייצוג הפורה, החיובי בדרך כלל, של דמות היהודי (סומך, 1986).

במערכת יחסים זו בעל הכוח הוא שקובע את המבנה ההייררכי. המיעוט הפלסטיני בישראל הוא החלש, וזהותו הלאומית נתפסת

נחותה לעומת תרבות הרוב המחזיק בסמכות, בכוח ובשליטה. ניסיונה של תרבות הרוב בישראל להשיג שליטה על תרבות המיעוט, בעיקר באמצעות הממשל הצבאי, הביא את המיעוט לנקוט עמדה נגדנית (אופוזיציונית) כלפי תרבות הרוב. עמדה זו באה לידי ביטוי בפעילות התרבותית הלאומית האינטנסיבית של הפלסטינים אזרחי ישראל (שניר, 1990).

עם זאת, האופן שבו הפלסטינים אזרחי ישראל תופסים את התרבות העברית, שונה מהאופן שבו תופסים אותה הערכים בעולם הערבי: עיסוקם של הפלסטינים במגעים שבין שתי התרבויות קשור לרוב לנושאים כמו דיכוי הפלסטינים בישראל ואפלייתם, ותפיסתם את התרבות העברית אמביוולנטית ומתאפיינת במסכת שלמה של יחסי משיכה ודחייה – משיכה אל השולט ובה בעת חרדה קיומית מפניו. אמביוולנטיות זו היא המניעה את הנשלט להתנגד לכוח שהשולט מפעיל. לצד מהלכים סמויים שנקטה המדינה הופעלו גם מנגנוני דיכוי גלויים שנועדו לשלוט באוכלוסייה הערבית ולהכפיפה לערכי המדינה. הטלת הממשל הצבאי הייתה הפעולה הבולטת ביותר בהפעלה הגלויה של כוח נגד אוכלוסייה זו. דוגמה מאלפת לפעולה זו אפשר למצוא באחד הזיכרונות שמשחזר שמאס ברומן המפורסם שלו "ערבסקות" (1986ג), מימיו כתלמיד במערכת החינוך בישראל. הוא מתאר אירוע בו במצוות המנהל תלה אחד המורים מגן דוד גדול בחצר בית הספר כדי "להרים את קרנו של בית הספר בעיני המפקח היהודי שהוזמן לחזות בהישגי התלמידים בסיום שנתם הממלכתית הראשונה" (שמאס, 1986ג, עמ' 212).

חביבי ושמאס חיו במציאות זו, אם כי כל אחד מהם שייך לדור אחר. חביבי (1922-1996) היה סופר, עיתונאי וחבר כנסת ערבי-נוצרי. הוא היה ממייסדי "הליגה לשחרור לאומי", פלג ערבי של "המפלגה הקומוניסטית של פלשתינה" (פק"פ), שפעלה בשנים 1943-1948 ותמכה בתוכנית החלוקה של האו"ם. לאחר הקמת המדינה הוא הצטרף ל"המפלגה הקומוניסטית הישראלית" (מק"י), שהחליפה את קודמתה. בשנת 1965 הוא הצטרף ל"הרשימה הקומוניסטית החדשה"

(רק"ח), פלג שהוקם לאחר התפלגות מק"י. הוא כיהן בכנסת בשנים 1953-1972 – תחילה מטעם מק"י ולאחר מכן מטעם רק"ח. בשנת 1972 הוא התמנה לעורך היומון "אל-אתחאר", ביטאון המפלגה הקומוניסטית בערבית. בשנת 1989 הוא הודח מתפקידו בשל תמיכתו בעריכת רפורמות במק"י בעקבות התפוררות הגוש הקומוניסטי בברית המועצות.

לצד פעילותו הפוליטית ייחד חביבי מזמנו לכתיבת ספרות. אפשר לציין את שנת 1954 – שנת פרסום סיפורו הראשון "שער מנדלבאום" – כתחילת פעילותו הספרותית. בשנת 1990 זכה חביבי בפרס הפלסטיני היוקרתי "אות אל-קודס". שנתיים לאחר מכן הוא זכה בפרס ישראל לספרות – הפרס היוקרתי בישראל. הוא נפטר בשנת 1996 ונקבר בחיפה כפי שציווה.

שמאס נולד בשנת 1950 בכפר הערבי פסוטה שבגליל. בשנת 1962 הוא עבר עם משפחתו לחיפה, ושם למד בבית ספר מעורב ליהודים וערבים. את לימודיו לתואר הראשון למד באוניברסיטה העברית בירושלים. שמאס היה במייסדי כתב העת הספרותי בערבית "אל-שרק", שנוסד בשנת 1970 ביוזמת העיתון הממסדי "אל-אנבאא", ואף שימש בו עורך. בכתב העת הוא פרסם את יצירותיו הראשונות – מקור ותרגום. משנת 1975 הוא עבד בהפקת תוכניות בטלוויזיה הישראלית, ובד בבד החל לפתח קריירה בעיתונות העברית, ובה פרסם מאמרים פובליציסטיים רבים, כמה מהם עוררו דיון סוער על זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית.

שמאס פרסם שלושה קובצי שירה בערבית ובעברית. את הרומן "ערבסקות", שפורסם בשנת 1986, הוא כתב במקור בעברית. בין תרגומיו הידועים שלוש יצירותיו של חביבי הנידונות בספר זה. מאז 1987 הוא בחר להתרחק מהתרבות העברית. הוא עזב את הארץ, וכיום (2021) הוא מרצה באוניברסיטת משיגן בארצות הברית.

המורכבות שבפעילות על קו התפר בין שתי התרבויות

המגע של זירת התרבות העברית עם זירת התרבות הערבית התאפשר בעיקר הודות ליצירות שתורגמו מערבית לעברית ולכתיבה של יוצרים ערבים בעברית. לכל אחת משתי הפעילויות הללו מאפיינים ייחודיים. בתרגום המתרגם שומר על זיקתו לתרבות האם דרך היצירה שהוא מתרגם, ואילו בכתיבה בעברית הסופר מתנתק מאותה התרבות ומתמקד בטקסט הכתוב בשפת האחר. כמו כן, אף שבשני סוגי הפעילויות קהל היעד הוא אחד, בעיקר קהל הקוראים היהודי, התרגום הוא של טקסט שבמקורו פנה לקהל יעד ערבי, ושנושאו ותכניו עשויים אפוא להיות מוכוונים לקהל זה.¹ למרות הבדלים אלה ואחרים שתי הפעילויות האלה, תרגום מערבית לעברית וכתיבה בעברית של יוצרים ערבים, כוללות הנכחה של רכיבים מהתרבות הערבית בזירה העברית. הנכחה זו של הערביות, שבתרגום היא גלויה, ובכתיבה בעברית היא מוסווית, מאפשרת לבחון את יחסה של התרבות העברית לתרבות הערבית לאור בחינת יחסה הן לתוצריה (הטקסטים) הן לסופרים ולמתרגמים שהיא רואה בהם את נציגיה. כפי שאפשר לראות בהמשך, המתרגמים, היוצרים הערבים הכותבים בעברית ואף היהודים ממוצא ערבי הפועלים בשתי התרבויות, הביעו דעות זהות בנוגע למידת התקבלותם בזירה העברית. להלן אעסוק הן במתרגמים מעברית לערבית ולהפך הן בערבים הכותבים בעברית, משום שהם נתפסים בזירה העברית כנציגי התרבות הערבית ומשום שיש להניח שאופן התקבלות פעילות אחת בזירה העברית מאיר את הפעילות השנייה.

מתרגמים שעסקו במלאכת התרגום מערבית לעברית ולהפך, הדגישו את הקושי הרב הכרוך בפעילותם על קו התפר שבין התרבויות, בעיקר בשל העימות המתמשך ביניהן, והמצב הסבוך שבו

1 לריון נרחב על השפעת שינוי קהל היעד על תוכן היצירות "אח'טיה" ו"סראיא" ראו בפרק הראשון להלן.

הם פועלים. הסופר היהודי-עיראקי סמי מיכאל מתאר את הקושי בפעילות בתוך שתי התרבויות: "ככל ששקעתי בשפה הערבית, הבנתי שאני הופך לנטע זר בישראל. המחסום שהפריד ביני לבין היהודים בישראל התעצם והתגבש לגבול מוצק של שפה" (מיכאל, 1986א, עמ' 21). תיאור זה מדגיש למעשה את הקושי לשלב בין שתי התרבויות בתוך הזהות הישראלית ואת הצורך לבחור באחת מהן. צורך זה מביא לרוב לחזרה אל הקולקטיב הלאומי כדי להתמודד עם הניכור שנוצר עקב הניסיון לשלב את שתי התרבויות. המקרה של מיכאל הוא דוגמה ליהודים עולים מארצות ערב שלשם היטמעותם בישראל נדרשו לוותר על זהותם הערבית, ובכלל זה השפה, המנהגים והמורשת. המניע מאחורי דרישה זו היה רצונם של מייסדי המדינה להקים מדינה יהודית על פי הדגם המערבי-אשכנזי. התרבות הערבית, שנתפסה בעיני המערב כ"אוריינט פרימיטיבי" (סעיד, 2000א), הודרה מהתרבות הישראלית, שרצתה לכונן את זהותה על פי התרבות המערבית. המהגרים היהודים ממדינות ערב נאלצו אפוא לוותר על ערביותם, ולעיתים הם אף התביישו בה. המקרה של מיכאל מבליט בין היתר את שגשוגה של המגמה המערבית ששלטה במדינה מיום היווסדה.

מקרים דומים קרו לפלסטינים אזרחי המדינה שניסו להשתלב בתרבות העברית. המשורר והמתרגם מוחמד ע'נאים (1957-2004) הדגיש אף הוא את הקושי לחיות על קו התפר שבין שתי התרבויות. הוא השווה זאת לשיבה על "גג לוחט" ותיאר את עצמו כמי שנושא את "עול שתי התרבויות" (ע'נאים, 1997, עמ' 249). ע'נאים ציין את המניעים שהביאו אותו לפרוש מפעילות התרגום של הספרות העברית לערבית: הממלכתיות של הפעילים הבולטים במפגש שבין שתי התרבויות; פרוץ האינתיפאדה הראשונה והאשמתו בניסיון להתניע תהליך של נורמליזציה בין ישראל לעולם הערבי. כל אלה יצרו אצלו תחושת מחנק שהובילה לפרישתו (שם).

עמדה דומה ביטא שמאס כשתיאר את פעילותו בממשק שבין שתי השפות הן כמתרגם הן כסופר הכותב בעברית. שמאס התחיל

את פעילותו הספרותית בשתי התרבויות, אך באמצע שנות השבעים של המאה העשרים הוא פעל בעיקר בתרבות העברית. לטענתו מהלך זה נבע מהרגשתו בגלות ומבדידותו בתוך השפה הערבית:

החרווה שנתלוותה לתרגומים שעשיתי בראשית שנות השבעים נמוגה ופינתה את מקומה לתחושה של כפיות טובה כלפי חוץ, וכפייה עצמית כלפי פנים. ויש במעשה התרגום מעברית לערבית משום הבדידות של ההליכה ברחוב הדר־סטרי: סופרים שהייתי במגע איתם במהלך התרגום לא הבינו מילה וחצי מילה בשפה החדשה שהועטתה על יצירתם (שמאס, 1985א, עמ' 19).

שמאס עסק רבות במרחב הספרותי והתרבותי כזירה פוליטית המעצבת, מכילה ומדירה זהויות. עדות לעיסוקו זה עולה מתיאוריו השונים את כתיבתו בעברית. כבן המיעוט הערבי הוא מתאר זאת במונחים של זרות, גלות וניכור (שמאס, 1985/6, 1986א). רגשות אלה מתחדדים לנוכח הצורך של כל אחת משתי התרבויות, הנמצאות במאבק עקוב מדם, לסמן גבולות ברורים המפרידים בין חברה השייכים ל"אני" ובין אלו השייכים ל"אחר". באחד ממאמריו שמאס מתאר רגשות אלה במילים: "אני מרגיש גולה בתוך הערבית, שהיא שפת דמי. אני מרגיש גולה בתוך העברית, שהיא שפת־אמי־החורגת, ולא מעט בשל העובדה שכל החברים באגודת הסופרים העברים [...], רואים בעברית שפה יהודית הנכתבת בישראל" (שמאס, 1986א, עמ' 45). במקום אחר הוא אף מתאר את טשטוש הגבולות בין מולדת לגלות:

אשר למבוכה, אני שייך למיעוט הערבי החי בתוך הרוב הערבי במזרח התיכון, מעשה כובת־באבושקה [...] זוהי כובת־באבושקה צפופה, ולעתים לא ניתן עוד לקבוע באיזה מקום מסתיימת המולדת ומתחילה הגלות. לעתים לא ניתן עוד לקבוע מיהו ה"ונטריילוקוויסט" שלנו, כלום זוהי המולדת ושמה הגלות. הדבר היחיד הבטוח הוא שאנחנו הכובות של שתיהן (שמאס, 1985/6, עמ' 68).

אחד השיקולים העיקריים של סופרים ומתרגמים ערבים שהעבירו את עיקר פעילותם לתרבות העברית, היה הרצון לתפוס מקום מרכזי בלב תרבות זו (כיאל, 2017). בשביל החברה הפלסטינית בישראל הייתה העברית השפה השלטת בתהליך המודרניזציה (אמארה, 1999). שמאס הדגיש את חשיבות השפה העברית לדור הצעיר בחברה הערבית בישראל שכן באמצעותה הוא יכול להיחשף לתחומי ידע רבים ומגוונים: "ידיעת השפה העברית מפגישה אותו, הן בספרות העברית והן בספרות העולמית המתורגמת לעברית, עם מיופיי־חוויות בלתי מוכרות" (שמאס, 1976). במקום אחר הוא מתאר את המעבר לכתיבה בעברית כ"השגת גבול תרבותית" (שמאס, 1980, עמ' 8).

אופנהיימר (2008) יוצא נגד התפיסה הרואה בפעילותו של שמאס בתרבות העברית אקט חודרני שנועד "לכבוש טריטוריה יהודית"² (עמ' 359), ומסביר את פעילותו בזירה העברית כ"בריחה ממצייאות תרבותית מחניקה" (שם, עמ' 358). הוא מתאר את פעילותו כפעילות משחררת לנוכח חוסר יכולתו להביע עמדה ביקורתית בערבית הן בגלל הפיקוח שמפעילה על הסופרים המפלגה הקומוניסטית, שראתה בספרות אמצעי לכינון הזהות הלאומית, הן בגלל הפיקוח מצד משפחתו של הסופר ותושבי כפרו (שם, עמ' 359).

העיסוק בנוכחותם של חביבי ושמאס בספרות העברית קשור קשר הדוק למצב הפוליטי שבו נכתבו היצירות ותורגמו, ולפוליטיקה של הזהויות. עיסוק זה הוא תנאי הכרחי להבנת היצירות והדינמיקה שהן מעוררות בשתי הסביבות התרבותיות שבהן נוצרו – הערבית מזה והעברית מזה.

2 יש להפריד בין שני סוגי פרשנות בנוגע לאקט החודרני ששמאס מבצע: פרשנות הרואה בחדירה זו אפשרות למתיחת גבולות הקנון, התרבות והזהות העבריים (חבר למשל), ופרשנות אחרת המביעה חשש מפני אקט חודרני זה (א"ב יהושע למשל).